

Nele Maes

Bewonderd en begeerd, onbegrepen en beroofd

Byzantium tussen Oost en West in voor- en tegenspoed

Het Byzantijnse Rijk kende in zijn meer dan elfhonderdjarige bestaan vele machtswisselingen en veranderde daarbij voortdurend van omvang. In het onderstaande artikel schetst Nele Maes deze politieke ontwikkelingen vanaf het aantreden van Constantijn de Grote tot de val van Constantinopel in 1453.

Romeinen; de inwoners van het rijk dat we nu gewoonlijk 'Byzantium' noemen - de voortzetting van het Romeinse imperium in het oostelijk deel van het Middellandse-Zeegebied - waren Romeinen, géén Byzantijnen. Met deze terminologie benadrukten ze hoe ze zichzelf zagen en dus ook door anderen gezien wilden worden, met name als de ware erfgenamen van de antieke traditie. Dit aspect van voortzetting werd door de inwoners sterk benadrukt: ze noemden zichzelf niet alleen Romeinen (*Rhomaioi*), maar daarnaast nam voortzetting van het roemrijke verleden door het bewaren van de antieke tradities een centrale plaats in hun discours in. Zo lieten auteurs zich vaak inspireren door klassieke werken en vergeleek men eigentijdse gebeurtenissen, gebruiken of instellingen met antieke voorgangers. Ook in het onderwijs, de rechtspraak, literatuur, retoriek en taal was de antieke invloed duidelijk merkbaar.¹

Geleidelijk aan ontstond echter een samenleving die grondig verschilde van de klassieke maatschappij: fundamenteel Grieks, met het orthodoxe

1 De bronnen benadrukken telkens weer de continuïteit met het verleden. Of zoals V. Déroche, 'L'autorité des moines à Byzance du VIIIe au Xe siècle', *Revue Bénédictine* 103 (1993) 243 Byzantium treffend getypeerd: 'une société pour qui la continuité équivaut à la légitimité'. Hierbij moet de moderne onderzoeker van de Byzantijnse geschiedenis echter steeds de waarschuwing van Paul Lemerle voor ogen houden, dat 'se présenter Byzance comme immuable pendant onze siècles serait tomber dans le piège qu'elle a elle-même tendu' in: *Cinq études sur le XIe siècle byzantin* (Parijs 1977) 251.

christendom als dominante religie en een centrale maatschappelijke positie voor de hoofdstad Constantinopel en de keizers. Zestiende-eeuwse humanisten en ook latere historici zagen evenwel alleen verandering in de zin van verval. Zij introduceerden de term 'Byzantijs' om het verschil aan te geven tussen de glorieuze oudheid en de vermeende decadentie die daarop volgde. De Byzantijnse beschaving heeft nochtans zowel tijdens bloeiperioden als in crisismomenten blijk gegeven van een culturele eigenheid en dynamiek die terecht waardering verdienen. In onderstaand overzicht van de politiek-militaire geschiedenis van Byzantium zal dan ook aandacht geschonken worden aan de manier waarop de Byzantijnse cultuur en rijkdommen bewondering en begeerte opwekten bij de buurvolkeringen en zo een rol speelden in de verhouding tussen Oost en West, niet alleen in een context van veroveringen en machtspolitiek, maar ook van culturele uitwisseling en invloed.

Vroeg-Byzantijnse tijd (ca. 324 - ca. 800/850)²

De vroegste periode in de Byzantijnse geschiedenis wordt gekenmerkt door ingrijpende veranderingen. In eerste instantie is dit het tolereren van het christendom, gevolgd door het aannemen en zelfs opleggen van de nieuwe religie als officiële godsdienst in de loop van de vierde eeuw. Verder werd het imperium voortdurend geplaagd door invallen van vreemde stammen met omvangrijke territoriale verliezen als gevolg. Mede hierdoor ging het antieke polisleven enorm achteruit en ging het maatschappelijke landschap er heel anders uitzien.

Constantijn I: trendsetter en voorbeeld (306 - 337)

De geschiedenis van Byzantium schetsen is niet denkbaar zonder de centrale figuur van Constantijn I, de eerste christelijke keizer, te

- 2 Even conventioneel en artificieel als de moderne benaming voor deze cultuur en samenleving is de onderverdeling van haar geschiedenis in drie periodes, met name de vroeg-, midden- en laat-Byzantijnse tijd. Zie hierover bijvoorbeeld C. Mango, *Byzantium. The empire of new Rome* (Londen 1980) 1-6. In dit boek wordt voor de duidelijkheid in grote lijnen uitgegaan van het traditionele drieledige schema, maar met integratie van een verfijndere periodisering zoals men die onder meer in A.P. Kazhdan en A.M. Talbot ed., *The Oxford dictionary of Byzantium* (New York en Oxford 1991) aantreft. Zie aldaar bijvoorbeeld in A.M. Talbot, 'Byzantium, History of', 345-362.

belichten.³ In 324, nadat hij zijn laatste tegenstander in de strijd om de macht had uitgeschakeld, werd Constantijn alleenheerser over het hele Romeinse Rijk en koos hij de voormalige Griekse kolonie Byzantion uit als zijn keizerlijke residentie, die hij ter ere van zichzelf Constantinopel (letterlijk: Constantijnstad) noemde.⁴ Net als de meeste andere keizers uit de vierde eeuw gaf hij voor zijn residentie de voorkeur aan een stad in de provincies in plaats van Rome. Deze tendens hing samen met de zorg voor de verdediging van de rijksgrenzen en het streven naar controle over het soms wispelturige leger en had als gevolg dat Rome haar unieke positie als politiek centrum van het Romeinse Rijk verloor. Ook andere steden - zoals Ravenna en Trier - fungeerden korte tijd als keizerlijke residentie, maar enkel Constantinopel wist stand te houden als hoofdstad en werd zo echt een tweede Rome. Constantijn stond positief tegenover het christendom; hij schaarde zich onder meer achter het zogeheten Edict van Milaan (313) waarbij volledige godsdienstvrijheid werd verleend aan christenen en niet-christenen en dat de christenen heel wat voordelen en privileges toekende.⁵ Het lag echter geenszins in zijn bedoeling om een nieuw, christelijk imperium met een puur christelijke hoofdstad te stichten. Zijn prochristelijke houding en de stichting van Constantinopel waren echter wel cruciaal in de ontwikkeling van de beschaving en cultuur die we nu Byzantijs noemen en die Constantijn tot het model bij uitstek voor al zijn opvolgers maakte.⁶

De opvolgers: problemen in Oost en West

Na Constantijns dood in 337 heersten zijn zonen Constans (337 - 350), Constantijn II (337 - 340) en Constantius II (337 - 361) elk over een deel van het rijk. Uiteindelijk kon alleen de laatste zijn positie handhaven zodat het imperium opnieuw verenigd werd. Tijdens zijn regering en die van zijn

3 T.D. Barnes, *Constantine and Eusebius* (Cambridge MA 1981) en K. Piepenbrink, *Konstantin der Grosse und seine Zeit* (Darmstadt 2002).

4 Strikt genomen verwees de term 'Byzantiijnen' dus ook na 324 uitsluitend naar de inwoners van de hoofdstad.

5 In feite ging het initiatief uit van zijn medekeizer Licinius, die zelf het voorbeeld van keizer Galerius volgde. Zie T. Christensen, 'The so-called Edict of Milan', *Classica et mediaevalia* 35 (1984) 129-174.

6 Over Constantijn als model voor latere Byzantijnse keizers, zie P. Magdalino ed., *New Constantines: The rhythm of imperial renewal in Byzantium, 4th-13th centuries*. (Aldershot 1994).

directe opvolgers vond de echte christianisatie van het imperium en de hoofdstad plaats, hoewel dit proces overschaduwd werd door interne religieuze twisten.⁷ Keizer Julianus (361-363) keerde zich zelfs uitdrukkelijk af van het christendom en streefde naar een heropleving van de klassieke Romeinse religie.⁸ Onder Theodosius I (379-395)⁹ werd het orthodoxe christendom de officiële godsdienst en werd het imperium definitief opgesplitst in twee delen, elk met een eigen keizer. Ondertussen werden de grenzen van het Romeinse Rijk overal belaagd door vreemde volkeren. Met de afzetting van Romulus Augustulus in 476 door de Germaanse legeraanvoerder Odoaker viel het keizerschap in het Westen weg. Rond 500 was het voormalige West-Romeinse Rijk bijna volledig veroverd door Germaanse stammen. Het Oosten hield stand, maar omvatte nog slechts de oostelijke Balkan, Egypte, Klein-Azië, Palestina en Syrië en voerde een harde strijd tegen de Perzen en andere volken.

Justinianus I: kortstondige heropleving

Justinus I (518-527) en vooral Justinianus I (527-565) slaagden erin het tij te doen keren en, tijdelijk althans, rust en vrede te brengen in het rijk.¹⁰ Het belang van Justinianus' regering situeerde zich onder meer op religieus (strijd tegen ketterijen), juridisch (onder andere uitzuivering en codificatie van het recht) en cultureel (bloei van kunst, literatuur en architectuur) vlak. De keizer streefde ernaar de verloren gegane westelijke provincies te heroveren en zo het Romeinse Rijk in zijn oude glorie te herstellen. Zijn generaals slaagden hierin voor het gebied rond de Middellandse Zee (de kust van Noord-Afrika, Italië en delen van Zuid-Spanje), maar waren heel wat minder succesvol tegen de Perzen. Byzantium was echter niet in staat deze successen om te zetten in een langdurig herstel van het imperium. Nog tijdens de regering

7 P. Barceló, *Constantius II. und seine Zeit. Die Anfänge des Staatskirchentums* (Stuttgart 2004).

8 K. Bringmann, *Kaiser Julian. Der letzte heidnische Herrscher* (Darmstadt 2004).

9 S. Williams en G. Friell, *Theodosius. The empire at bay* (Londen 1994) en H. Leppin, *Theodosius der Grosse* (Darmstadt 2003).

10 Voor een recent overzicht van deze periode, zie o.a. O. Mazal, *Justinian I. und seine Zeit. Geschichte und Kultur des byzantinischen Reiches im 6. Jahrhundert* (Keulen 2001) en M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert n. Chr.* (Göttingen 2003).

van Justinianus trad op militair, economisch en cultureel gebied het verval in. De schatkist was uitgeput door de vele langdurige campagnes en de uitgebreide bouwpolitiek, zodat de militaire verwezenlijkingen niet lang in stand konden worden gehouden. Hierdoor kwam het zwaartepunt van het imperium nog meer oostwaarts te liggen. Ook daar werd de situatie echter zeer penibel, de Balkan werd bezet door Slaven en de Perzen bedreigden de oostgrenzen. Naast toenemende externe druk zagen de keizers zich bovendien geconfronteerd met binnenlandse problemen, zoals gewapende opstanden en aanhoudende religieuze controverses. Belangrijk in deze periode was het initiatief van keizer Mauricius (582 - 602): hij wist de problemen in het Westen te beheersen door de oprichting van de exarchaten van Carthago en Ravenna, waarbij deze streken een zekere mate van bestuurlijke autonomie kregen.¹¹ Deze reorganisatie droeg ertoe bij dat Byzantium nog een lange tijd een steunpunt in het Westen wist te behouden.

Strijden om te overleven

Toen Heraclius in 610 keizer werd, stond hij voor een zware opdracht. De Perzen slaagden erin Syrië, Palestina en Egypte te veroveren en belegerden Constantinopel. De strijd om het behoud van de rest van Klein-Azië werd zo tevens een strijd om het overleven van het rijk zelf. Mede dankzij een aantal ingrijpende militaire hervormingen wist Heraclius de Perzen en Awaren definitief te verslaan en de veroverde gebieden weer in te lijven. De Byzantijnen konden herademen, maar niet voor lang: nog tijdens de regering van Heraclius traden de aanhangers van een nieuwe religie, de islam, op de voorgrond. Syrië, Palestina, Egypte en de kust van Noord-Afrika gingen definitief verloren aan de moslims, die net als de Perzen oprukten naar Constantinopel. Voor de tweede keer in enkele decennia moest het ingekrompen rijk voor zijn voortbestaan vechten.

De crisis van de zevende en achtste eeuw en de achteruitgang van de stedelijke cultuur

De territoriale verliezen en de toenemende christianisatie hadden een ingrijpende invloed op het stedelijk leven. Tot nog toe was de *polis* - de

11 F.E. Shlosser, *The reign of the emperor Maurikios, 582-602. A reassessment* (Athene 1994).

hoeksteen van de antieke samenleving - het centrum gebleven van het provinciale leven en bestuur. Weliswaar deden christelijk geïnspireerde gebouwen geleidelijk aan hun intrede, maar bestaande publieke monumenten, zoals badcomplexen en theaters, werden over het algemeen nog gebruikt en onderhouden. Globaal gezien heerste er in de vierde en vijfde eeuw nog een vrij grote culturele uniformiteit in het Middellandse-Zeegebied. Vooral in de eerste helft van de zevende eeuw echter kenden de *poleis* een snelle achteruitgang: ze krompen in, verdwenen volledig van de kaart, of werden verlaten voor kleinere, gemakkelijker te verdedigen forten in de omgeving van de antieke locatie.¹² Hoewel de verarmde lokale aristocratie door de aanhoudende problemen al sinds de derde eeuw moeilijkheden had gehad om haar publieke rol als patroon en bestuurder te vervullen, was de rechtstreekse oorzaak van deze neergang vaak een vreemde invasie. Rond 650 was het klassieke polisleven grotendeels verdwenen, terwijl de hoofdstad Constantinopel haar prominente positie nog versterkt zag.

Deze evolutie luidde het einde in van de laat-antieke samenleving en het begin van een nieuwe wereld. Deze wereld was kleiner, maar ook uniformer dan voorheen, met het Grieks als officiële taal (sinds keizer Heraclius) en een beperktere etnische diversiteit. Onder druk van de Arabische invallen werd het rijk in de loop van de zevende eeuw onderverdeeld in *themata*, grote gebieden met een eigen leger en bestuurd door een *strategos*, een bevelhebber met zowel militaire als bestuurlijke bevoegdheden.¹³ De lokaal gestationeerde legers leken een betere defensie tegen het buitenlandse gevaar te kunnen bieden, maar zouden in de volgende decennia een ware bedreiging voor de centrale macht gaan vormen door interne opstanden en de keizerlijke ambities van sommige *strategoi*.

12 Een duidelijk voorbeeld van deze ontwikkeling is Efeze in Klein-Azië, waar de bewoning zich verplaatste van de antieke site naar een hoger gelegen versterkte vesting. Zie C. Foss, *Ephesus after Antiquity: a late antique, Byzantine and Turkish City* (Cambridge 1979).

13 De uitvinding van dit systeem werd traditioneel toegeschreven aan Heraclius. Recentelijk is men echter meer en meer gaan aanvaarden dat zowel de invoering als de verdere uitbreiding van de *themata*, die het bestuurlijk landschap zouden domineren tot in de elfde eeuw, pas plaatshadden onder zijn opvolgers. Zie hiervoor G.J. Reinink en B.H. Stolte ed., *The reign of Heraclius (610-641). Crisis and confirmation* (Leuven 2002) 31-32 en A. Cameron ed., *The Byzantine and early Islamic Near East. III. States, resources and armies*, specifiek de artikels van Haldon en Lilie. Voor een globaal overzicht van Heraclius' regering, zie W. Kaegi, *Heraclius. emperor of Byzantium* (Cambridge 2003).

De aanhoudende expansiedrang van de Arabieren werd uiteindelijk tijdelijk ingedamd dankzij Constantijn IV (668 - 685), maar vervolgens verschenen de Bulgaren aan de noordgrenzen en zag de keizer zich verplicht hun tribuut te betalen. Leo III (717 - 740) en Constantijn V (741 - 775) voerden succesvol strijd tegen zowel Bulgaren als Arabieren, maar ontkeenden binnen het Byzantijnse Rijk tevens een hevige religieuze controverse door de constructie en verering van iconen te verbieden. De verdeeldheid tussen voor- en tegenstanders van iconenverering zou de gemoederen nog meer dan een eeuw bezighouden. Bovendien vervreemde deze religieuze politiek de Byzantijnse keizers niet alleen van de kerk in het Westen, maar ook van de orthodoxe patriarchaten in het Oosten.¹⁴

De crisistoestand bleef nog heel de achtste eeuw voortduren. Er kunnen slechts weinig literaire, artistieke en architecturale verwezenlijkingen aan deze periode toegeschreven worden. Men spreekt dan ook soms van de 'donkere eeuwen' van de Byzantijnse geschiedenis.

Midden-Byzantijnse tijd (ca. 800/850 - 1261): expansie en inkrimping

De midden-Byzantijnse tijd - in het bijzonder de heerschappij van de Macedonische dynastie (867-1057) - wordt traditioneel als de bloeiperiode bij uitstek bestempeld, zowel op politiek-militair als cultureel en economisch vlak. Dit was ook de meest 'eigen' periode: hoewel de hernieuwde interesse voor de antieke erfenis groot was, oogde de samenleving in de praktijk heel anders dan tijdens de vroeg-Byzantijnse periode, terwijl de invloed van het Westen pas in de twaalfde eeuw echt toenam. Het grondgebied onderging belangrijke veranderingen: van grote territoriale expansie naar inkrimping, waarbij het territoriale zwaartepunt van Klein-Azië naar de Balkan verschoof.

Heropleving, uitbreiding en centralisatie (ca. 800 - 1050)

Rond 800 werden de eerste tekenen van een duurzaam economisch herstel zichtbaar, aanvankelijk voornamelijk in Constantinopel en het Egeïsche-

¹⁴ A. Bryer en J. Herrin ed., *Iconoclasm* (Birmingham 1977). Specifiek voor Constantijn V, zie I. Rochow, *Kaiser Konstantin V. (741-775). Materialien zu seinem Leben und Nachleben* (Frankfurt 1994).

Zeegebied, vervolgens in de loop van de negende eeuw ook elders. Chaos en onrust maakten stilaan plaats voor een zekere stabiliteit en veiligheid. Bovendien bleek dat het antieke erfgoed ondanks de 'donkere eeuwen' niet verloren gegaan was: een hernieuwde interesse leidde tot het verzamelen en samenvatten van klassieke werken, naast het optekenen van zowel verouderde als eigentijdse militaire, ceremoniële en diplomatische praktijken. Deze encyclopedische tendens vinden we vooral tijdens de regering van Constantijn VII (913-959) terug.¹⁵ De culturele heropleving werd reeds ingezet onder de Amorische keizers (820-867), kende een grote bloei onder de Macedonische vorsten en zou voortleven onder de Comnenen. Daarnaast triomfeerde het orthodoxe geloof toen onder keizerin Theodora in 843 de verering van iconen definitief hersteld werd en vanaf dan in feite als een vrome verplichting gold voor de orthodoxe gelovigen. Het einde van het iconoclasme had belangrijke gevolgen voor de verdere ontwikkeling van de Byzantijnse kunst en resulteerde tevens in een sterkere positie van de keizer ten opzichte van de Kerk. Zo werden veel kloosters onder keizerlijk gezag geplaatst en slaagde de keizer erin meer invloed uit te oefenen op het religieuze beleid, ten koste van de positie van de patriarch. Een gelijkaardig proces van centralisatie situeerde zich op bestuurlijk niveau, in het bijzonder onder de Macedonische dynastie (867-1057). De keizer heerste als het ware als een absoluut vorst en werd hierin bijgestaan door talloze ambtenaren die zijn wetgeving ten uitvoer brachten. De nadruk lag op reorganisatie en orde, wat tot uiting kwam in vele keizerlijke verordeningen. Deze ontwikkelingen gaven Byzantium de nodige kracht om omstreeks 850 de Arabische invallen een halt toe te brengen en onder Romanus I Lecapenus (920-944)¹⁶ zelf de offensieve kaart te trekken. Vervolgens werden dankzij Nicephorus II Phocas (963-969) en Johannes I Tzimiscas (969-976) Syrië, Kreta, Cyprus en delen van Italië heroverd en Basilius II (976-1025) slaagde erin om Bulgarije - rond 900 nog een geduchte tegenstander - te annexeren.¹⁷ De Russen van Kiev werden bondgenoten, hoewel ze niet altijd even betrouwbaar zouden blijken. De zegerijke legerofficiërs van deze offensieven waren vaak afkomstig uit de

15 A.J. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his world* (London 1973).

16 S. Runciman, *The emperor Romanus Lecapenus and his reign. A study of tenth-century Byzantium* (Cambridge 1929).

17 P. Stephenson, *The legend of Basil the Bulgar-slayer* (Cambridge 2003); C. Holmes, *Basil II and the governance of empire (976-1025)* (Oxford 2005).

provinciale aristocratische families die in de loop van de tiende eeuw op de voorgrond traden. Deze militaire grondadel breidde zijn eigendommen voortdurend uit ten koste van de zelfstandige landbouwers - de traditionele bron van belastinginkomsten en soldaten - en ondermijnden hiermee het systeem van de *themata* en de overheidsinkomsten.¹⁸

Rond het jaar 1000 was het Byzantijnse Rijk ontegenzeggelijk de politieke en militaire grootmacht bij uitstek in het Middellandse-Zeegebied, terwijl het Karolingische Rijk en het kalifaat van de Abassiden uiteengevallen waren in kleinere staten.¹⁹ Ten gevolge van de territoriale expansie was de etnische diversiteit onder de bevolking aanzienlijk groter dan voorheen. Bovendien reikte de impact van de Byzantijnse religie en cultuur tot ver over de grenzen van het imperium, in de loop van de negende en de tiende eeuw was het orthodoxe geloof al uitgedragen naar Moravië, Bulgarije en Rusland, waar de Byzantijnse kunst, zowel qua stijl als iconografie, een grote invloed uitoefende. Daarnaast kwamen van de negende tot de elfde eeuw heel wat kunstwerken in het Westen terecht - onder meer door handel en (huwelijks)diplomatie - waar deze gewilde voorwerpen enorm bewonderd werden en tevens een belangrijke bron van inspiratie vormden voor de eigen creaties. Concreet kan hier gewezen worden op de kunst onder de Ottoonse dynastie in het Heilige Roomse Rijk.²⁰ De islamitische vorstendommen op hun beurt wisten vooral de klassieke erfenis van literatuur en wetenschap te waarderen.

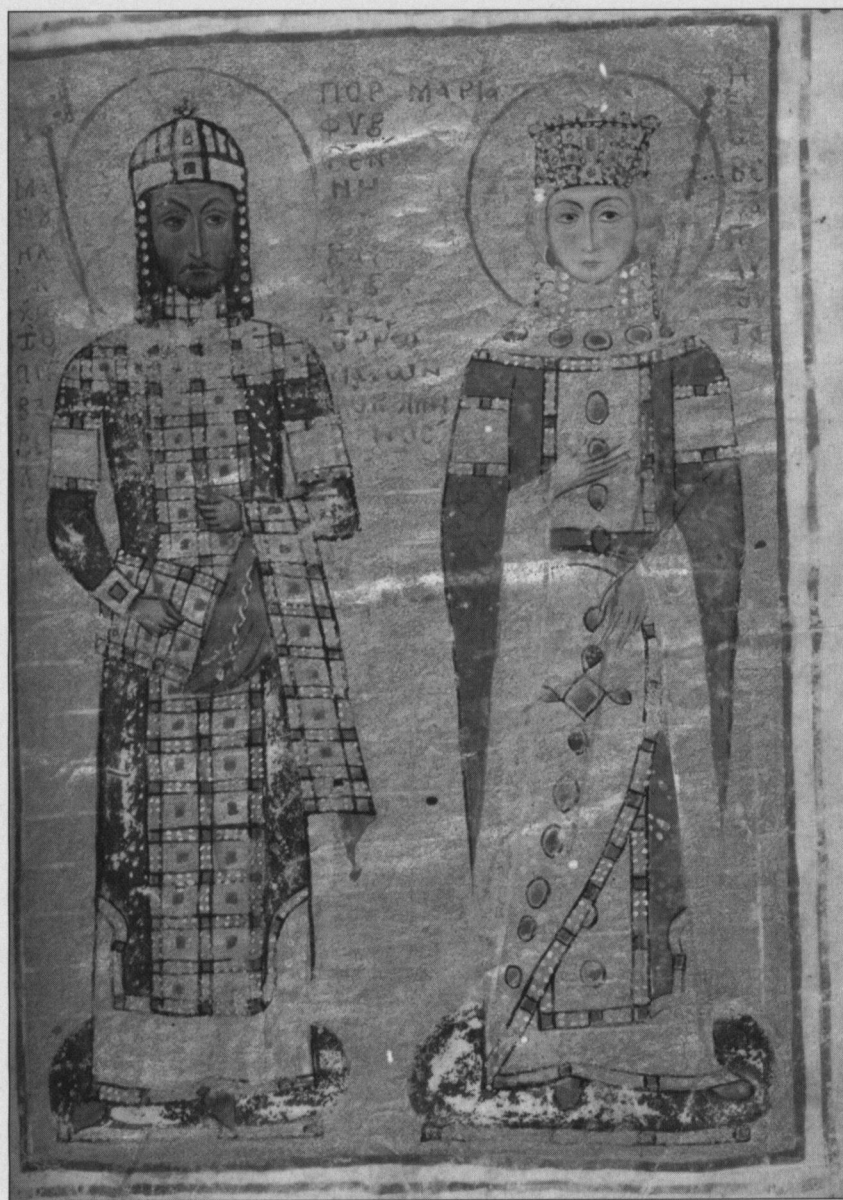
Decentralisatie, desintegratie en contractie (ca. 1025 -1204)

Rond 1050 was de situatie alweer veel minder rooskleurig. Het grote rijk was door haar omvang, sociale complexiteit en culturele diversiteit zwakker geworden. Het was nog wel opgewassen tegen staten, maar niet tegen

18 Over de (opkomst van) de Byzantijnse aristocratie, zie M. Angold ed., *The Byzantine aristocracy IX to XIII centuries* (Oxford 1984).

19 In de negentiende en een groot deel van de twintigste eeuw heerste bij moderne historici de opvatting dat het Byzantijnse Rijk tijdens de heerschappij van Basileios II in alle opzichten een hoogtepunt in haar bestaan kende. Het onderzoek van de laatste decennia heeft echter aangetoond dat dit toppunt in hoofdzaak geldt voor de politieke en militaire verwezenlijkingen. Zie: P. Magdalino, 'Preface' in: idem ed., *Byzantium in the year 1000* (Leiden 2003) xi-xii.

20 Over de rol van Theophano, echtgenote van Otto II, zie onder andere de verschillende bijdragen in A. David ed., *The Empress Theophano. Byzantium and the West at the turn of tenth-century Byzantium* (Cambridge 1995).

Portret keizer Manuel I Comnenus en zijn tweede echtgenote Maria van Antiochië uit circa 1176. Uit: C. Mango ed., *The Oxford history of Byzantium* (Oxford 2002) 190.

minder georganiseerde volken zoals de Seldsjoekse Turken of Normandiërs. In 1071 veroverden de Normandiërs Bari, het laatste Byzantijnse steunpunt in Italië, en werd Romanus IV (1068-1071) bij Mantzikert verslagen door de Seldsjoeken, waarna het grootste deel van Klein-Azië verloren ging. Ook op de Balkan verloor Byzantium terrein. Bovendien werden de relaties met het Westen steeds slechter, wat in 1054 zou uitmonden in het zogeheten Oosters Schisma.

Intern streefden zowel hoofdstedelijke bureaucraten als provinciale generaals naar (invloed op) de keizerlijke macht, met herhaaldelijk staatsgrepen tot gevolg. In 1081 kwam op die manier Alexius I Comnenus, afkomstig uit de militaire grondadel, op de troon. Voor de strijd tegen de Seldsjoeken deed hij een beroep op het Westen en droeg aldus indirect bij tot de mentale en militaire mobilisatie voor de Eerste Kruistocht. De Venetianen steunden hem met hun vloot, in ruil voor uitgebreide commerciële privileges, een maatregel die de Byzantijnse handel in toenemende mate zou schaden. Desondanks slaagde Byzantium erin onder het dynamische leiderschap van Alexius (1081-1118), zijn zoon Johannes II (1118-1143) en kleinzoon Manuel I (1143-1180) zijn status als grootmacht op de Balkan, het Egeïsche-Zeegebied en het Middellandse-Zeegebied te consolideren. Zo wist Alexius I door een aantal successen tegen de Seldsjoeken een deel van Klein-Azië te heroveren. Deze drie keizers gaven de twaalfde eeuw een zekere stabiliteit en continuïteit. De politieke en militaire macht van Byzantium was weliswaar geringer dan voorheen, maar het internationale prestige was nog steeds groot en het keizerschap kende een hernieuwde uitstraling. Tal van intellectuelen uit de recent opgekomen middenklasse schreven hoogstaande werken.²¹ Op binnenlands vlak daarentegen verloor het centrale bestuur in deze periode definitief zijn greep op de provincies, waar verschillende steden heropleefden en zelf op de voorgrond traden. Vele voorheen zelfstandige boeren waren nu gebonden aan grote landgoederen. De thematale structuren stortten bijgevolg volledig ineen en Byzantium werd een semi-feodale staat. Deze evolutie werd in het bijzonder bestendigd door de Comneense keizers (1081-1185), die de staat als hun persoonlijk eigendom beschouwden. Hoge posten in het leger en (ere)functies aan het keizerlijk hof werden bij voorkeur toegekend aan familieleden, waardoor ze zelf de centrale

21 Voor de Comneense dynastie, zie vooral P. Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180* (Cambridge 1993); M. Mullett en D.C. Smythe ed., *Alexios I Komnenos* (Belfast 1996) en M. Angold, *The Byzantine empire 1025-1204. A political history* (Londen 1997).

administratie - in principe nochtans het keizerlijke machtsinstrument tegen lokale machthebbers - verzwakten. In tegenstelling tot eerdere opstanden en staatsgrepen, waarbij de keizerstroon het ultieme doel was, ontstonden thans her en der separatistische bewegingen.

Na de Comnenen heersten gedurende korte tijd de Angeli (1185-1204), die evenmin opgewassen waren tegen de talrijke problemen. De handel was door de keizerlijke privileges inmiddels grotendeels in handen van de Venetianen en van andere Italiaanse stadstaten, die de Byzantijnse economie leegzogen en de keizerlijke inkomsten uit belastingen sterk deden afnemen. In de perifere rijksgebieden verwierven zowel Bulgaren als Serviërs, die zich de voorbije decennia zonder veel Byzantijnse tegenreactie steeds autonomer hadden opgesteld, rond 1200 hun onafhankelijkheid. Daarbij kwam nog de aanhoudende machtsstrijd binnen de keizerlijke familie, die eveneens bijdroeg aan de definitieve afbrokkeling van de Byzantijnse machtspositie. Alexius IV Angelus vroeg namelijk in 1203 aan de kruisvaarders van de Vierde Kruistocht om hem te helpen de troon te heroveren op zijn oom Alexius III. Hiertoe aangespoord door de Venetianen, namen de kruisvaarders in april 1204 Constantinopel in en plunderden de stad. Talloze kunstwerken belandden in het Westen (bijvoorbeeld in de San Marcokerk in Venetië), waar ze aanleiding gaven tot een hernieuwde invloed van de Byzantijnse kunst, terwijl de vele geroofde relikken er een ongeëvenaarde impuls gaven aan het religieuze leven.²²

Het Latijnse keizerrijk en de Byzantijnse staten (1204-1261)

Met de verovering van Constantinopel werd de kern van het Byzantijnse Rijk geraakt. Bovendien viel het éne gecentraliseerde imperium uiteen in verscheidene onafhankelijke entiteiten die elkaar de komende decennia zouden bestrijden. Constantinopel werd nu de hoofdstad van een Latijns keizerrijk met verschillende vazalstaten, terwijl in Klein-Azië en op de Balkan drie kleinere, Byzantijnse opvolgersstaten gesitueerd waren: het keizerrijk van Nicaea, het despotaat van Epirus en het keizerrijk van Trebizonde (eigenlijk reeds net vóór 1204 ontstaan). De inname van de hoofdstad leidde door de zware plunderingen tot een zwaar verlies op artistiek vlak, maar anderzijds was de impact van de Byzantijnse kunst - zowel qua stijl als

22 Voor de Vierde Kruistocht, zie o.a. D.E. Queller en Th.R. Madden, *The Fourth Crusade. The conquest of Constantinople* (Philadelphia, PA 1997) en J. Phillips, *The Fourth Crusade and the sack of Constantinople* (Londen 2005).

qua onderwerpen - ook in de Kruisvaardersstaten groot. Bovendien werd in het Rijk van Nicaea reeds de basis gelegd voor de literaire en artistieke heropleving onder de Palaeologen.

Het Rijk van Nicaea lag het dichtst bij Constantinopel en werd de uitvalsbasis om de stad te heroveren. Na verschillende mislukte campagnes werd dit doel in 1261 bereikt door Michael VIII Palaeologus (1259-1282), de stichter van de laatste dynastie in de hoofdstad. Epirus werd eveneens verslagen en terug geannexeerd, terwijl Trebizonde autonoom bleef.

Laat-Byzantijnse tijd: een hardnekkige, hopeloze strijd (1261-1453)

Het in 1261 herstelde Byzantijnse Rijk kon nog nauwelijks een imperium genoemd worden: het was klein, verarmd en steeds meer afhankelijk van buitenlandse mogendheden. Het proces van versnippering en inkrimping dat reeds vóór 1204 merkbaar was, zette zich onherroepelijk voort en maakte het rijk weer meer Grieks. Verschillende keizers hebben hardnekkig getracht het tij te doen keren, maar eventuele successen hadden zelden meer dan een tijdelijk effect.²³

Versnippering en inkrimping van het politiek gezag

Het bewind van Michael VIII Palaeologus (1261-1282) stond in het teken van herstel: na Constantinopel trachtte hij zoveel mogelijk andere verloren gebieden te herwinnen en in de door de Latijnen geruïneerde hoofdstad werden vele gebouwen gerestaureerd. Op militair en diplomatiek vlak richtte de keizer zich vooral op de bedreiging vanuit het katholieke Westen, die hij mede door de hereniging van de kerken van Rome en Constantinopel hoopte te kunnen afwentelen (Concilie van Lyon, juli 1274).²⁴ Deze toenadering had echter slechts tijdelijk resultaat, terwijl Michael VIII wel alle krediet verspeelde bij zijn onderdanen. De meeste orthodoxe gelovigen - monniken, clerus en leken - wilden immers geen hereniging met Rome en weigerden het primaatschap van de paus te accepteren. Zijn zoon Andronicus II herstelde de relatie met de bevolking door met deze

23 Voor een algemeen overzicht van de laat-Byzantijnse tijd, zie o.a. D.M. Nicol, *The last centuries of Byzantium 1261-1453* (Londen 1993).

24 D.J. Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282. A study in Byzantine-Latin relations* (Hamden, CN 1959).

verzoeningspolitiek jegens het Westen te breken, maar kampte met grote territoriale verliezen op de Balkan en in Klein-Azië en werd uiteindelijk na een burgeroorlog afgezet door zijn kleinzoon Andronicus III (1382-1341). Deze interne twisten legden de basis voor het echte, onomkeerbare verval vanaf 1341. In dat jaar werd Andronicus III opgevolgd door zijn minderjarige zoon Johannes V, wiens regenten elkaar bekampten in een nieuwe burgeroorlog.²⁵

Deze voortdurende machtsstrijd aan de top ondermijnde de reeds kwetsbare economie nog meer. Bovendien zochten de verschillende partijen hulp bij aloude vijanden zoals Serviërs, Ottomanen, Venetianen en Genuezen, wat vreemde invallen nog vergemakkelijkte. Klein-Azië was toen al grotendeels in handen van de Ottomaanse Turken, die rond 1350 op Europese bodem Thracië begonnen te veroveren - het begin van een langzame omsingeling van Constantinopel. Toen Johannes V uiteindelijk zelf het keizerschap kon uitoefenen (1354-1391), richtte hij zijn blik op het Westen. De keizer onderwierp zich aan de paus en nam zelfs het katholieke geloof aan, maar kreeg geen effectieve hulp, terwijl de situatie op de Balkan steeds penibeler werd. In de hoop dat de Ottomanen hierdoor zouden afzien van de ultieme verovering, aanvaardde hij in 1371 zelfs de status van vazal. De Byzantijnen hadden hun lot nauwelijks nog in eigen handen, vooral niet omdat hun heersers nog steeds elkaar in plaats van de externe vijanden bestreden. Het prestige van de Byzantijnse keizer kende dan ook een absoluut dieptepunt, niet alleen in het buitenland, maar ook bij de eigen onderdanen. Dankzij veel inzicht en geluk - onder meer door tegenslagen en onderlinge twisten bij de Ottomanen - slaagde Manuel II (1391-1425)²⁶ erin om voor de duur van twee decennia een zekere mate van autonomie te herwinnen, maar onder zijn zoon Johannes VIII (1425-1448) werd Byzantium - inmiddels gereduceerd tot Constantinopel en onmiddellijke omgeving - weer een vazalstaat van de Ottomanen. Net als Michael VIII probeerde hij westerse militaire steun te bekomen via de hereniging van de oosterse en westerse kerken (Concilie van Ferrara-

25 Over deze periode, zie D.M. Nicol, *The reluctant emperor. A biography of John Cantacuzene, Byzantine emperor and monk, c. 1295-1383* (Cambridge 1996) en E. De Vries-Van der Velden, *L'élite byzantine devant l'avance turque à l'époque de la guerre civile de 1341 à 1354* (Amsterdam 1989).

26 J.W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391-1425). A study in late Byzantine statesmanship* (New Brunswick NJ 1969).

Firenze, 1439), maar de beloofde hulp kwam er niet of was ontoereikend. Omringd door de Ottomanen, verstoken van essentiële westerse hulp en verzwakt door interne politieke en religieuze verdeeldheid, bleef er van het eens zo grote en invloedrijke Byzantijnse Rijk uiteindelijk weinig meer over dan een orthodoxe ruïnestad middenin een uitdijend islamitisch imperium.

De genadeslag kondigde zich uiteindelijk na een relatief rustige periode van ongeveer 25 jaar aan in 1451 bij de troonsbestijging van Mehmed II, die het tot zijn ambitie had gemaakt om Constantinopel volledig in te lijven. Na een hevig beleg van zeven weken slaagde hij hierin op dinsdag 29 mei 1453. Samen met de val van de stad kwam er ook een einde aan meer dan duizend jaar Byzantijns keizerschap: de laatste keizer, Constantijn XI (1449-1453), stierf tijdens de finale strijd.²⁷ Constantinopel werd gedurende drie dagen geplunderd en vervolgens heropgebouwd, waarbij vele kerken omgevormd werden tot moskeeën. Het centrum van het vroegere christelijke imperium was nu de hoofdstad van het islamitische Ottomaanse Rijk.²⁸

Prestige en expansie van de Byzantijnse cultuur en religie

Paradoxaal genoeg was de politieke neergang in de laat-Byzantijnse tijd omgekeerd evenredig met de groeiende invloedssfeer van de Byzantijnse beschaving op het vlak van cultuur en vooral religie. Zo kenden de Byzantijnse literatuur, architectuur en beeldende kunsten dankzij vele gulle patronen een laatste bloei.²⁹ Specifiek voor deze periode was een intensieve zoektocht naar verloren geraakte antieke teksten, die gekopieerd en geannoteerd werden. Toen het patronaat rond 1350 begon af te nemen, trokken meer en

27 De heldhaftige en vrij mysterieuze omstandigheden van zijn levenseinde - men is hem in de loop van de strijd uit het oog verloren en volgens sommige bronnen werd zijn lichaam nooit geïdentificeerd - gaven nadien aanleiding tot heel wat legenden, onder meer over zijn vermeende ontsnapping en terugkeer. Zie D.M. Nicol, *The immortal emperor. The life and legend of Constantine Palaiologos, last emperor of the Romans* (Cambridge 1992). Over de verovering van Constantinopel, zie S. Runciman, *The fall of Constantinople 1453* (Cambridge 1965).

28 Enkele kleinere Byzantijnse enclaves, zoals Mistra in de Peloponnesos en Trebizonde in de Pontos, werden korte tijd later veroverd in de jaren 1460-1461.

29 I. Sevckenko, 'The Paleologan Renaissance', in: W. Treadgold ed., *Renaissances before the Renaissance. Cultural revivals of Late Antiquity and the Middle Ages* (Stanford, CA 1984) 144-223; *Art et société à Byzance sous les Paléologues* (Venetië 1971).

meer kunstenaars en intellectuelen naar Italië, waar ze sterk gewaardeerd werden voor hun kennis van het Grieks en van de klassieke werken. In het algemeen kan men stellen dat het Byzantijnse Rijk een belangrijke rol heeft gespeeld in de overdracht van de klassieke erfenis naar zowel West-Europa als de islamitische wereld en zo heeft bijgedragen aan de culturele en wetenschappelijke ontwikkeling van deze gebieden. Vele Byzantijnse tradities leefden verder in Moskou, dat het nieuwe - derde - Rome werd.

De meest blijvende impact zou echter uitgaan van de orthodoxe kerk. Terwijl staat en keizer steeds zwakker werden, namen het prestige en gezag van de kerk toe, onder meer door de keizerlijke politiek van toenadering tot de kerk van Rome. Heel wat gelovigen uit regio's die politiek gezien niet of niet meer tot het Byzantijnse territorium behoorden, aanvaardden wel de bevoegdheid van de patriarch van Constantinopel. Deze trend zette zich door na 1453: de onderworpen orthodoxe christenen werden door de sultans onder het gezag van de patriarch geplaatst, wiens bevoegdheidsdomein gestaag meegroeide met het Ottomaanse grondgebied. Tot op de dag van vandaag speelt de orthodoxe kerk in deze gebieden een belangrijke rol in het leven van vele gelovigen.